

הגדרת 'קהילה': משמעויות ואידיאולוגיות

פרופ' שולה רמון

Ramon, S. (2001). Defining 'community': Meanings and ideologies. In: G., Thornicroft & G., Szmukler (Eds.). *Textbook of community psychiatry*. Pp. 29-40. Oxford University Press.

סוכם במסגרת פרויקט חומר מקצועי בעברית של אתר יספר"א - ispraisrael.org.il
על-ידי אילה פרידלנדר כץ, מתוך הספר המצויין לעיל

באופן היסטורי, המהפכה התעשייתית הובילה לשינויים במושג 'קהילה', עם הבחנות בין קהילות עירוניות לבין קהילות כפריות מסורתיות. המושג המודרני של קהילה מתייחס למעגל קטן יותר מהחברה כולה, וגדול יותר מהגרעין המשפחתי, שהוא קונקרטי מספיק כדי לאפשר דימוי של תחושת שייכות, מסגרת משותפת להתייחסות וליצירת סולידריות פנימית במערכת חיים חברתית. "קהילה", לעומת "שכונה" או "רשת חברתית" מכילה יותר משמעות סימבולית-רגשית כ"מרחב חיים חברתי". במרכזו של הקונספט עומדות סוגיות של שייכות, זהות, סולידריות ואמונות או אינטרסים משותפים. לסולידריות חברתית שני קצוות: האחד מתמקד בהגנה על זכויותיהם של אלה הפחות מסוגלים להגן עליהן בעצמם, וביצירת שותפויות רחבות, ברית של אינטרסים משותפים של אנשים שאינם זוכים לשוויון בכוח והשפעה (כגון: אנשים עם מוגבלויות). הקצה השני מיוצג בעליית כוחה מחדש של הלאומיות, אתנו-צנטריות ופונדמנטליזם דתי. כיום בולט הרעיון כי אנו חולקים אף קהילות מדומות ודמיוניות, במציאות וירטואלית באינטרנט. אפיון מדהים של כלל ההתייחסויות לקהילה – בדיון הסוציולוגי ובמחקר האמפירי, הוא הנטייה לתיאורה באור חיובי, אפילו כאשר העדויות עצמן מעורבות. לרוב קהילות מתוארות עם סולידריות גבוהה בין אנשים עניים, בעלי ערך, השורדים כנגד הסיכויים ומציגים דוגמא של רוח קהילתית. בעוד שאיכויות אלה קיימות, מאחורי התיאורים החיוביים מתקיימים קונפליקטים מגוונים - בין ילדים ואימהות, גברים ונשים, צעירים ומבוגרים, משפחות וחמולות, וקונפליקט בין מעמדות. סוגיות אלה לרוב אינן נחקרות.

'שכונה' ו'רשת חברתית' – 'Neighborhood' and 'Network'

משנות ה-70 נעשה שימוש במושגים אלה כחלופה או תוספת למושג 'קהילה'. שכונות הן ישויות עם גבולות ואפיונים ספציפיים, המגדירים סמיכות גיאוגרפית של אנשים שלא בחרו לחיות זה לצד זה, העשויים לרקום קשרים קרובים יותר על בסיס עניין משותף (ילדים בגיל ביי"ס, קהילה דתית מקומית וכד'). מקובל להניח את קיומו של רצון משותף של תושבים שכנים לרמת

חיים סבירה באזורים קהילתיים, מבחינת בטיחות, ניקיון ונוחות. עוד ניתן ללמוד כי בשעת משבר שכנים שיעזרו זה לזה. בשכונות עירוניות רמת האנונימיות גבוהה יותר, החיפוש אחר פרטיות חזק יותר, והמוכנות לספק עזרה וולונטרית נמוכה יותר לעומת קהילות כפריות. הדיון לגבי עזרה שכונתית לא-פורמאלית עוסק בנושאים כגון גודל אופטימאלי של שכונה, ניסיונות ליצור מנהיגות מקומית ומערכות תמיכה קהילתיות.

המושג "רשת חברתית", לעומת קהילה, מאפשר לתאר את המערך הרחב יותר של יחסים לא-פורמאליים שיש לרובנו בתחומי חיים שונים, שאינם מוגדרים בגבולות גיאוגרפיים. זהו מערך של קשרים בין פרטים וקבוצות, ומערכות יחסים קרובות יותר סביב סוגיות בעלות עניין משותף. גמישותן של רשתות, כעיקרון, מאפשרת יותר הכלה מאשר הדרה. הן מספקות רמת-ביניים המתווכת בין המדינה לבין החברה האזרחית. השימוש ברשתות חברתיות תואר כחלק מתהליכי עזרה וטיפול קהילתי (Community care), ונקשר לאסטרטגיות של עזרה הדדית, העצמה קהילתית וקשרים וולונטריים. עם זאת, מכשולים שונים פעלו כנגד יישום הקונספט של רשת-חברתית בפרקטיקה של עבודה סוציאלית ועזרה קהילתית:

- אידיאולוגיה פוליטית דומיננטית המבוססת על אינדיבידואליזציה והכחשת הצורך בהשקעת משאבים לבניית רשתות קהילתיות וקולקטיבים.
- פחד מפני יצירת קולקטיבים הנתפסים כשם נרדף ל"סוציאליזם" או "קומוניזם", ומובילים לאנרכיה ומהומות.
- האשמת הפרט בהיותו עני, במקום ליחס חלק מהסיבות לעוני לגורמים חברתיים מבניים.
- תחושות של תבוסה וייאוש המחלחלות במצבי עוני.
- פירוק צוותי קהילה קיימים בסוף שנות ה-70 וראשית שנות ה-80. אובדן של המומחיות שהייתה לעובדים אלה.

תמורות באופייה של הקהילה

באזורים עירוניים גדולים נראית ירידה של תפקידי-מפתח שבעבר נשאו המשפחות, בפרט תפקידי ייצור, חינוך וסוציאליזציה חברתית. משפחות מצופות להסתמך בעיקר על עצמן לקבלת תמיכה רגשית, כלכלית ופיזית. כיום יותר בניס ובנות בוגרים תומכים הן בילדיהם והן בהוריהם המבוגרים, ואנשים זקנים רבים מטפלים בבני-זוג חולים או מוגבלים. התגברות התמיכה בהורים ובבני זוג זקנים, והנטל הנלווה לכך, מיוחסים הן לעלייה בתוחלת החיים והבריאות בזקנה, והן להפחתת הטבות בתמיכת המדינה. מחקרים מצביעים על כך שטיפול בידי קרובים חוסך כספים ניכרים להוצאה הציבורית/המדינה; נטל הטיפול בקרובים מתבטא ברמת הכנסה נמוכה יותר, ורמה גבוהה יותר של סימפטומים גופניים ופסיכולוגיים בקרב קרובים-מטפלים; קרובים-מטפלים אינם מקבלים את תשומת הלב והתמיכה בהתאם לצרכיהם, מבחינת איכות וכמות, מנותני שירותים מקצועיים, בפרט בתחום בריאות הנפש; קרובים נותנים את עזרתם ממניעים שונים: אהבה, מחויבות, אמונה ועוד. שירותים פורמאליים (ציבוריים או פרטיים) מעניקים טיפול מופחת ולא-אישי. עם זאת, קרובים-מטפלים מעוניינים לקבל תמיכה, ולזכות בהערכה חיובית למאמציהם מצד אחרים וקהילתם.

מאז שנות ה-70 חל גידול במשפחות חד-הוריות, בעיקר של נשים. רוב משפחות אלה באנגליה עניות יותר מהממוצע ונעזרות בגמלאות. למרות שיעורן הגדול של משפחות חד הוריות והגידול בזוגיות ללא נישואין, נותרה אידיאולוגיה דומיננטית של משפחה כזוג נשוי. בבריטניה נראה קיטוב בין תופעה של עליית הגיל בלידת ילד ראשון, בד בבד עם עלייה בשיעור הריונות בגיל הנעורים.

קהילתיות שיתופית

רווחת כיום נורמה בלתי כתובה בחברות מערביות לפיה פרטים ומשפחות אינם צריכים להיות רק מקבלים פאסיביים של זכויות, אלא לקחת אחריות באופן אקטיבי על פעולה חברתית בקהילתם. 'תנועת הקהילתיות השיתופית' ('Communitarian movement') צמחה בארה"ב בתחילת שנות ה-90, בתגובה למשבר בקהילות אמריקניות, עירוניות וכפריות. המשבר אופיין בירידה בולטת בהשתתפות בבחירות הארציות ובפעילויות אזרחיות מקומיות; בשיעורים גבוהים של הרג של בני נוער בידי בני נוער בבתי-ספר ומחוץ להם; בשיעורים גבוהים של הורות יחידנית; פשע; ושימוש בסמים. עציוני, דובר מרכזי של תנועת הקהילה השיתופית, טען בניתוחו כי סוגיות המפתח של התמונה החברתית הזו אינן כלכליות או מבניות, ואף אינן נוגעות להבדלי כוחות בין קבוצות. האחריות למצב זה רובצת על העדפה אידיאולוגית של הזכות לקבל מאחרים (במיוחד אחרים אנונימיים, כמו המדינה) ושל היעדר מחויבות לתת לאחרים. לכן התנועה מציעה היפוך של ההעדפות, בהציגה את הערך של לקיחת אחריות לא רק של אדם לעצמו ולמשפחתו אלא גם כלפי אנשים אחרים בקהילה. פעילות כמו "משמר שכונות", קבוצות משחק בהפעלת הורים, ו"אימהות נגד רובים" הן דוגמאות של פעילות ברוח הקהילה השיתופית. המשאלה לפיה אזרחים ייקחו אחריות אישית וקולקטיבית חברתית אומצה על-ידי גורמי ממשל באנגליה, ומשתקפת במסמכי מדיניות ותכניות ממשלתיות. פעילות ברוח זו אינה עוסקת באנשים עם מוגבלות, או באלה המתמודדים גם עם יחס סטיגמטי מצד הרוב, שכן הכלה חברתית אינה מהווה חלק מהאג'נדה של תנועת הקהילה השיתופית. מבחינה זו, גישת הקהילתיות אינה מספקת פתרונות הולמים לכמה קשיים קהילתיים מרכזיים כמו הדרה חברתית ואפליה כלפי מיעוטים אתניים ואנשים עם מוגבלות.

אינטגרציה קהילתית מול פיצול ופירוד בחברה המודרנית

החיים המודרניים מאופיינים ביתר פרגמנטציה ופיצול מאשר בעבר, וזאת מכמה סיבות: ישנה יותר הפרדה מרחבית בין תחומי חיים שונים (עבודה, משפחה לימודים, פנאי); שינויים משמעותיים בתפקידים ובמשימות שאנו מבצעים בתחומים אלה; מיקוד גובר באינדיבידואליות ובמקביל ירידה בפעילויות קולקטיביות; וקצב חיים קדחתני יותר מבעבר. אפיונים אלה מובילים ליותר בידוד חברתי, גם באזורים כפריים, ולהצטברות של גורמי סיכון לפתח הפרעות נפשיות. מחקרים מעידים כי הפרגמנטציה מובילה ליותר תחושות דחק, וכי האנשים המבודדים יותר חשופים יותר למצוקה נפשית (שלעתים מתפתחת לכדי מחלת נפש). בידוד חברתי הוא גורם סיכון המשולב בתפישות חברתיות של מתמודדים כחריגים. אפליה כלפי קבוצות מיעוט מובילה לשיעורי אבטלה גבוהים ועוני, ועשויה להסביר את שיעורי התחלואה הנפשית הגבוהה בקרב קבוצות אלה. בנוסף, אנשים עם מחלות נפש נדחקים לגור באזורים העירוניים העניים יותר,

והופכים חלק מאוכלוסיית המקום. באופן אוניברסאלי, השכיחות של מחלות נפש בקרב אוכלוסיות עניות גבוהה משמעותית משכיחותן באזורים שאינם עניים. מכאן הטענה כי עוני מהווה גורם סיכון לפתח מחלת נפש. השפעת העוני אינה רק על בריאות ירודה יותר והכנסה בלתי מספקת, אלא גם כמחסום בפני השתתפות בפעילות אזרחית, התורם להגברת הבידוד החברתי, להדרה ולהפחתת ערך עצמי.

כיום בולטת ההבנה כי נחוצה עמדה אקטיבית כדי לתמוך בהפחתת הבידוד החברתי של מתמודדים. ניסיונות שנעשים כיום מבקשים להעצים מתמודדים כדי לאפשר להם להוביל חיים בעלי משמעות בקהילה. לדוגמא: התערבות לקידום טיפול-עצמי והכשרה במיומנויות חברתיות; יוזמות להגברת תעסוקה; קהילות טיפוליות; קבוצות לעזרה עצמית; פעילות להשגת תפקידים חברתיים בעלי ערך בתוך הקהילה ולמען הקהילה.

קהילות טיפוליות וקבוצות לעזרה עצמית

קהילות טיפוליות וקבוצות לעזרה עצמית הן דוגמאות לניסיון ליצירת "מיני-קהילה", המאופיינת ביחסים יותר פתוחים, דמוקרטיים והדדיים, בהזדמנויות לשיח, שיתוף ותמיכה כמו גם פעילות לשם הנאה ואחריות למשימות לצורך החזקת הקהילה. מחקרים מצאו יתרונות שיקומיים בקהילות טיפוליות, שנפתחו ונחקרו באנגליה הן במסגרת בתי חולים והן בקהילה. הם הצביעו על שביעות רצון גבוהה ואמביציה להתקדם אל מחוץ למסגרת מוגנת בקרב משתתפים. קבוצות לעזרה עצמית הן ממוקדות-נושא, פועלות בשותפות ומשתמשות בדינאמיקה של קבוצות קטנות, עם היררכיה שטוחה, כללים דמוקרטיים והן מייחסות ערך לשיתוף וביטוי רגשי ואינטלקטואלי. בקבוצות אלה המשתתפים חולקים בעיה משותפת, ונתונים לסטיגמה משותפת ובידוד חברתי. קבוצות אלה מציעות הקלה באמצעות שיתוף, הפחתת הבדידות, הכרה מחדש בערך של חברי הקבוצה כאנשים בעלי איכויות חיוביות ופעילות משותפת. קבוצות לעזרה עצמית אינן מנסות להיות קהילה, אלא להציע חוף מבטחים בתוך קהילה קיימת הנתפסת על-ידי הרוב כבלתי מועילה ומנודה. קהילות טיפוליות וקבוצות לעזרה עצמית מספקות, במקרה הטוב, רשת חברתית תומכת. במקרה הרע, הן יוצרות סביבת גטו המופרדת מהקהילה הכללית.

התעוררות הקהילה (Community regeneration)

המושג "קהילתיות" - Communitarianism מתאר ניסיון להתחדשות והתעוררות הקהילה. הוא מבטא גישה שכוללת עבודה משותפת עם תושבים לשיפור חייהם. למשל, פעילות תושבים לחידוש אזורים נטושים ושיפור הדיור, יצירת הזדמנויות לדיאלוג בין קבוצות (כגון: בין המשטרה לבין קהילת השחורים, בין אנשי מקצוע לבין צרכני בריאות הנפש) ויצירת מסגרות לשיתופי פעולה. רוב הפרויקטים מסוג זה אינם מתמקדים ספציפית במחלות נפש, אך עשויים להשפיע על אנשים עם בעיות נפשיות.

מחקרים מצביעים על כך שקהילות זקוקות למנהיגות בלתי פורמאלית משלהן, על מנת להבטיח את הצלחת התהליך. הניסיון מלמד כי עובדים מטעם רשויות ציבוריות עלולים להחניק מנהיגות שכזו. ללא טיפוח של הקבוצות החלשות יותר, הרי שהמנהיגות תצמח מהקבוצות החזקות יותר בקהילה, בעוד שהחלשים יוותרו בהדרה חברתית. יוזמות שהובלו בעבר אופיינו

בהכחשת סוגיות של כוח והתעלמות שיטתית מעיסוק בסוגיות אלה מצד אלה הנמצאים בעמדות הכוח (כגון: פוליטיקאים, אנשי מקצוע). לעומת זאת, עבודה קבוצתית בהובלה עצמית מהווה גרסה עדכנית יותר של עבודה מקצועית עם קבוצות מקופחות, ללא הכחשת סוגיות של כוח והשפעה. עבודה זו מבוססת על העצמת הקבוצה לפעילות אקטיבית של תמיכה הדדית ופתרון בעיות, ויושמה גם בבריאות הנפש.

שינוי המשמעות של הדרה והכלה חברתית

הכלה והדרה חברתית מהוות סוגיה מרכזית בכל הדיונים על קהילה, ונקשרה למושגים של סולידריות ואנומיה חברתית. בעבר הדרה והכלה חברתית נחשבו מושגים בלתי תקינים פוליטית בבריטניה, וההתרחקות מהם נבעה מאי-התאמתם לאידיאולוגיה המרכזית המעודדת אינדיבידואליזם וקפיטליזם. במקומות אחרים במערב אירופה עלתה הכרה בכך שמדינת הרווחה מצויה במשבר, ונוצרו פתרונות חלקיים, בהם ניסיונות להתחדשות של קהילות עירוניות ומעורבות אקטיבית של מקבלי שירותי רווחה. במקומות אלה מקבלי השירותים נתפשו בעיקר כקורבנות של גורמים מבניים, ונראתה הסבירות כי יוכלו לבנות מחדש את חייהם בהינתן להם יחס של כבוד והזדמנויות מתאימות. להצלחת השיקום האישי דרושה בנייה מחדש של הקולקטיב של אלה שנשללו זכויותיהם והודרו מהחברה, כמו גם צורך בקשרים עם אלה שמוכלים בחברה. פרויקטים שהתמקדו באזורים המוכרים כמקופחים כלכלית וחברתית, ויצרו שותפויות בין המגזר הציבורי לבין ארגונים ללא מטרת רווח, הדגישו את יישום העקרונות הללו.

העיקרון המרכזי בתמיכה בהכלה חברתית היה לעזור לאנשים לעזור לעצמם. זוהי המשמעות שמשמשת כיום בממשלה הבריטית להכלה חברתית, במגוון תכניות פורמאליות. בעוד שקבוצות של אנשים עם מוגבלות, כולל צרכני בריאות הנפש, מוכנים, בעיקרון, לקבל את הגישה הזו, קיימים פערים בהתייחסות לסוגים ולטווח ההזדמנויות והתמיכות הדרושות כדי שעזרה-עצמית נרחבת אכן תצלית. בהקשר זה עלתה השאלה האם יוזמות ממשלתיות הבאות מלמעלה יכולות להוביל להפחתת ההדרה והסטיגמטיזציה.

גישת 'ייצוב הערך של תפקיד חברתי' (social role valorization) משלבת בתוכה הכלה חברתית ומאבק בהדרה ומתמקדת ביצירת מסגרת עבודה רב-שכבתית הכוללת:

- **שינוי השפה היומיומית ביחס למוגבלות**
- **שירותים בעלי חזות פיזית מושכת**
- **הזדמנויות חברתיות חיוביות לנראות ולהצטרפות לפעילויות בקהילה**
- **הפסקת הסגרגציה ויצירת קהלים נפרדים של אנשים עם מוגבלות.**

העצמה של מתמודדים ושל משפחותיהם בדרכים מגוונות (כגון קבוצות לעזרה עצמית, תמיכת עמיתים) מהווה תוצאה הגיונית נוספת של גישה זו. יישום הגישה עם צרכני בריאות הנפש נחל הצלחה, כאשר הופעלו מאמצים גדולים ליצירת מסגרת עבודה הנסמכת על העקרונות הנ"ל, כולל העברה אמיתית של כוח מאנשי המקצוע לצרכנים ובני משפחה מטפלים. מחקרים מלמדים כי תוצאות חיוביות ניתנות להשגה באמצעות הפעלת מגוון של מתודות ושיתוף של מתמודדים, בפרט

במודלים של פעילות על בסיס שכונתי. תוצאות אלה התקבלו באמצעות מעורבות משותפת וסולידריות בין אנשי מקצוע, צרכנים, קרובים, אמנים, עיתונאים, צעירים ואנשי פוליטיקה.